

8. Толковый словарь антонимов русского языка. / Сост. Львов М.Р. – М.: Русский язык, 1985. – 380 с.

9. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка: учеб. пособие для пед. институтов / Н.М. Шанский. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.

10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү./ Акад.

А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – I бөлүк. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 798 б.

11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү./ Акад. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – II бөлүк. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 799 б.

12. Макал-лакаптар/ Акад. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. – 10-том. – Б.: Шам, 2001. – 760 б.

УДК: 81`367 (575.2)

DOI 10.35254/bhu/2022.61.56

Tursunova A.A.,

I. Arabaev'in adını taşıyan KSU

KIRGIZCADAKI ÇEKİRDEK CÜMLELERİN ANALİZİ

Özet

Türkolojide model çalışmalarına 1980'lerin sonunda yoğun bir şekilde ilgi duyulmuştur. Bu yöndeki araştırmalar, genel olarak Sibirya dillerindeki basit cümle modellerini incelemeye yöneliktir. Bu çalışmaların esasında, dil sisteminin merkezi biriminin `basit cümle` olduğu kanıtlanmıştır.

Anlamli cümle yapı öğeleri, cümlelerin özünü oluşturur ve cumlelerin yapısal bileşimini genişletecek sınırsız imkana sahiptirler. Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılma imkanı olmayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir.

Basit cümlelerin model çalışması demek, yapısal plan analizinde önemli yere sahip olan çekirdek cümle modelleri sisteminin oluşturulması demektir. Basit cümle modelleri formüller aracılığıyla aktarılırken onların çeşitli türleri kullanılır.

Makalemizde, Kırgızcadaki basit cümleleri kullanarak, çekirdek cümlelerin model çalışmasını analiz etmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: söz dizimi, Kırgızca, basit cümle, çekirdek cümle, ana cümleler, model, cümle modeli, sözdizimsel süreçler, yapısal model şemaları, yapısal dilbilim.

Tursunova A.A.,

I. Arabaev атындагы КМУ

KYRGYZ TILINDEGI ЯДРОЛУК СҮЙЛӨМДӨРДҮН АНАЛИЗИ

Кыскача мазмуну

1980-жылдардын аягында түркологияда моделдик изилдөөлөргө кызыгуу күчөдү. Бул багыттагы изилдөөлөр негизинен Сибирь тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн үлгүлөрүн изилдөөгө багытталган. Бул изилдөөлөрдүн негизинде тил системасынын борбордук бирдиги «жөнөкөй сүйлөм» экени далилденген.

Маанилүү сүйлөм структурасынын элементтери сүйлөмдүн маңызын, негизин түзөт жана сүйлөмдүн структуралык курамын кеңейтүүгө чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ. Негизги сүйлөм – түзүлүш жагынан толук сүйлөм, андан ары кыскартуу мүмкүнчүлүгү жок.

Жөнөкөй сүйлөмдү моделдик жактан изилдөө - бул структуралык планды талдоодо маанилүү орунду ээлеген ядролук сүйлөм моделдеринин системасын түзүү дегенди билдирет. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин формулалар аркылуу берүүдө алардын ар кандай түрлөрү колдонулат.

Макалабызда кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү колдонуу менен ядролук сүйлөмдөрдү моделдөө ишин талдап көрөбүз.

Түйүндүү сөздөр: синтаксис, кыргыз тили, жөнөкөй сүйлөм, ядролук сүйлөм, негизги сүйлөмдөр, модель, сүйлөмдүн модели, синтаксистик процесстер, структуралык модель схемалары, структуралык лингвистика.

Tursunova A.A.,

I. Arabaev Kyrgyz State University

ANALYSIS OF CORE SENTENCES IN KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

In the late 1980s, there was an intense interest in model studies in Turkology. Research in this direction

was generally aimed at examining simple sentence models in Siberian languages. On the basis of these studies, it has been proven that the central unit of the language system is the 'simple sentence'.

Meaningful sentence structure elements form the essence of the sentence and have unlimited possibilities to expand the structural composition of the sentence.

In this study, we will try to analyze the model study of core sentences in Kyrgyz language by using simple sentences according to the sentence structure features.

Key words: syntax, Kyrgyz language, simple sentence, core sentences, main sentences, model, sentence model, syntactic processes, structural model schemes, structural linguistics.

Basit bir cümlede rastlayan çeşitli sözdizimsel süreçler, onların yapısal model şemaları ile doğrudan bağlantılıdır. Basit bir cümledeki sözdizimsel süreçler, yapısal ve semantik unsurlarına ait belirli koşullar altında ilişkilendirildiğinden hem cümleyi en kısa, minimuma (en çekirdek hale) kısaltabilir hem karmaşık bir cümleye dönüştürerek değiştirebilir. Tabii ki, tüm bunlar birbiriyle bağlantılı karmaşık dilsel süreçlerle gerçekleşiyor.

Çekirdek düzeyde cümlelerin model çalışmasının değeri konusunda hiç şüphemiz yoktur. Bu konuda hem genel dilbilimde hem özel diller çerçevesinde hem de türkolojide araştırmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar büyük bilimsel-teorik ve bilimsel-pratik öneme sahiptir, çünkü sözdizimsel birimlerin modellenmesi yoluyla, belli bir dilin belirli sayıda çekirdek modellerinin tipik şemalarını belirlemek mümkündür. Bu da sözdizimsel süreçlerin yardımıyla o modellerin dildeki binlerce yapı çeşitlerini oluşturmaya neden olur. Bu yüzden dilimizde rastlayan binlerce cümleler, herhangi bir sözdizimsel süreç temelinde belli koşul ve şartlara göre genişletilmiş, değiştirilmiş çekirdek cümle çeşitleridir.

Bir cümleyi anlayabilmek için, onun ortaya çıkardığı çekirdek cümlelerini (daha doğrusu, bu çekirdek cümlelerin altında yatan klemens dizgileri) ve bu temel bileşenlerin her birinin cümle yapısı ile dönüşümünü bilmek gereklidir.

Basit cümlelerin model çalışması demek, yapısal plan analizinde önemli yere sahip olan çekirdek cümle modelleri sisteminin oluşturulması demektir. Basit cümle modelleri formüller aracılığıyla aktarılırken onların çeşitli türleri kullanılır. Bu çalışmamızda, cümle yapısının dildeki özelliklerine göre Kırgızcanın çekirdek cümlelerini tanımlamaya çalışacağız. Esas çekirdek unsurun yüklem olduğunu belirtmemiz gerek, diğer aktif ve pasif unsurlar ise sırayla belirlenir.

Basit cümlelerin yapısal modelleri, dilsel analizin bir sonucu olarak en aza indirilerek daha fazla ayrılmaz duruma getirilen çekirdek yapı modelinin formülleri aracılığı ile belirlenir.

İletişimsel bir öge olarak cümle belirli bir yapıya sahiptir. Bunu şemalar halinde ifade ederek, cümlelerin temelini (çekirdeğini) ve genel biçimini belirleyebiliriz. Örneğin: Ал эшикти жапты (О кәпүү капатты) cümle modelini şöyle ifade ederiz: Ээ+ О (ж)+ Б (Özne + Nesne (durum eki) + Yüklem), burada Б tek nesneli bir fiildir. Aynı model üzerinde aşağıdaki cümleler oluşturulabilir:

Ал сабагын жаза баштады. (О ödevini yapmaya başladı.)

Мен ырды жаттадым. (Ben şiiri ezberledim.)

Genelde, bu modele göre oluşturulan cümlelerde nesnenin bir edat olduğu durumlara sık sık rastlarız:

Окуучулар тема тууралуу сурашты. (Öğrenciler konu ile ilgili sordular.)

Эне баласы жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğu hakkında düşünüyordu.)

Cümlede nesne edatlı veya edatsız olarak kullanılabilir. Örneğin, Ал апасын сурады. (О annesini sordu) – Ал апасын тууралуу сурады. (О annesi hakkında sordu). Bu nedenle nesnenin edatlı veya edatsız kullanıldığı cümleler aynı türden

çekirdek cümleler olarak kabul edilir.

Bu tür cümlelerde nesne genişletilebilir: : Мен аны көрдүм (Ben onu gördüm) - Мен анын кетип бара жатканын көрдүм (Ben onu giderken gördüm); Эне баласы жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğu hakkında düşünüyordu.)- Эне баласынын келечеги жөнүндө ойлонуп жатты. (Anne çocuğunun geleceği hakkında düşünüyordu.)

Bir ismin asıl biçiminin yalın ve tekil halde kabul edilmesi gibi, ismin diğer kategorileri de onu bu içerikte temsil edebilmesine rağmen, basit cümleyi tanımlarken çekirdek cümle de tek seçenek olamaz. Bu model aracılığıyla yapılan basit cümlelerin anlamı, çeşitli dönüşümleri ile bir başka çekirdek cümleler aracılığıyla da anlatılabilir. [1, s. 184-185] Demek, zihnimizde düşünce alışverişini yaparken belli bir bilgilerin aslını, temelini kavriyoruz, analize ediyoruz, ve geri bildirim yaparken bilgileri daha çok eş anlamlı yapılarıyla aktardığımızı görüyoruz, ama bunu yaparken de cümlelerin anlamını tamamen koruyoruz. Mesela, Эч нерсени ойлобойт (Hiçbir şey düşünmez) – Эч нерседен бейкапар, санаа жок (Hiçbir şey hakkında endişe etmez).

Yapısal modeller üzerine yapılan araştırmalar, farklı araştırmacıların bir dildeki çekirdek cümle sayısını farklı şekillerde belirlediğini göstermektedir. Örneğin, İngilizcedeki çekirdek cümle sayısını Stageberg 9 olarak verdiyse [8], N.F. Irteneva, O.M. Barsova, A.P. Shapkin, M.Ya. Bloh 10 diye vermişler [5], G.G. Pocheptsov ise 39 olarak tanımlamıştır. [7]

Türkolojide model çalışmalarına 1980'lerin sonunda yoğun bir şekilde ilgi duyulmuştur. Araştırmalar genel olarak Sibiryaya dillerindeki basit cümle modellerini incelemeye yönelikti ve onlar sayesinde dil sisteminin merkezi biriminin 'basit cümle' olduğu kanıtlanmıştır.

Bir cümle içindeki sözdizimsel süreçler, cümle modeli çerçevesinde gerçekleşir. Onlar cümle modelinin esas ve yardımcı üyelerinin veya cümlelerin esas olmayan üyelerinin yapısal-sözdizimsel minimum halinin kullanılması yoluyla cümlelerin genişlemesinin sonucu olarak ve diğer faktörlerin etkisi altında cümleyi değiştirme konularını içerirler.

Cümle yapısının anlamlı öğeleri, cümlelerin özünü ve temelini oluşturur ve cümlelerin yapısal bileşimini genişletmek için sınırsız olanaklara sahiptir. Temelin genişletilmesi, çekirdek cümle ile ilgili sözdizimsel süreçlerin etkisiyle sağlanabilir. Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılamayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir. Onlar tam cümlelerin özüdür, ana yapıcı kısmı, yapısal bir minimumudur.

Çekirdek cümleler, görünüşte farklı olan cümleler arasında ortak bir yapı kurmayı ve çeşitli cümleleri birkaç temel türlere birleştirme imkanı sağlar. Örnek olarak, “ээ – орус бышыктооч – сан-өлчөм бышыктооч – баяндооч” – (“özne - yer tamlayıcısı – sayı ölçü belirteci - yüklem”) modelindeki birbirinden dış görünüş olarak farklı ve çekirdek bir yapıya sahip cümlelere bakalım:

1 - Мен китепти кызыгып окудум. (Ben kitabı ilgi ile okudum).

2 – Үйдөгү иштерди бүтүрүп коюп, мен эжем белек кылган китепти, өзүм ошол окуялардын арасында жүргөнүп өтө кызыгып, эч нерсени укпай-сезбей бир көз ирмемде окудум (Evdeki işleri tamalayıp, ben, ablamın

hediyе ettiği kitabı, sanki o olayları kendim yaşıyormuşum gibi büyük bir ilgi ile, hiç bir şeyi duymadan-hissetmeden bir çırpıda okudum). Gördüğümüz gibi verilen örneklerde birinci cümle çekirdek cümle, ikinci cümle ise onun genişletilmiş şeklidir.

Kırgızcadaki basit cümlelerin sözdizimsel sürecini analiz etmeden önce, dildeki cümlelerin genel yapısını, her şeyden önce, çekirdek yapıları analiz etmek gerekir. Bu meseleyi çözmek için yukarıda gösterdiğimiz örnekteki gibi yapabiliriz. Yani geniş bir anlam taşıyan, yayılmış cümleleri en kısa, artık daha kısaltılamayacak yapılara kadar indirgeme yöntemini kullanabiliriz.

Aslında çekirdek bir cümle yalnızca dilbilgisi açısından doğru olmakla kalmayıp, aynı zamanda semantik bakımdan da tam olmalıdır. Mesela: Асан мугалим берген тапшырманы аткара баштады. (Асан öğretmenin verdiği ödevi yapmaya başladı) cümlesinin çekirdek kısmı Асан аткара баштады (Асан yapmaya başladı) değil, Асан тапшырманы аткара баштады (Асан ödevi yapmaya başladı) olması lazım. Birinci hali (Асан аткара баштады) dilbilgisel bakımdan doğru olsa bile çekirdek cümle olamaz, sebebi yapmaya başladı kelime grubunun semantik bakımdan da, dilbilgisel bakımdan da (geçişli – geçişsiz fiil gibi) tam olmadığını görüyoruz. Her iki bakımdan tam olması için basit bir cümlelerin içeriğinde özne – nesne ilişkisinin olması şarttır.

Dilbilgisinde, cümlede tek yargı bildiren temel cümle dışında onu anlam bakımdan tamamlayan diğer unsurların da bulunmasıyla oluşan yapılara birleşik cümle denir. Basit cümle ise bir tek özne-yüklem yapısına sahiptir. Yukarıda verdiğimiz örnekteki Асан тапшырманы аткара баштады (Асан ödevi yapmaya başladı) cümlesi dilbilgisinde birleşik cümle olarak sayılır. Fakat bizim durumumuzda bu cümle özne – nesne ilişkisiyle yapılmış bir çekirdek cümledir. Aynı cümleyi basit cümle yapısına göre Асан аткара баштады (Асан yapmaya başladı) olarak ele aldığımızda o artık cümle sayılmaz. Demek çekirdek cümle anlam bakımından eksiksiz, tam olması gerek.

Kırgızcadaki çekirdek cümleleri incelemede, basitten zora doğru yönelerek şimdi bu çalışmamızda, en önemli sistemleri aşağıdaki gibi ele alabiliriz:

1. Ээ + Баяндооч (Özne + Yüklem): Ал келди. Биз сүйлөшүп отурдук.
2. Ээ + Объект + Баяндооч (Özne + Nesne + Yüklem): Мен тапшырманы аткардым.
3. Ээ + Объект(адресат) + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Yüklem): Мугалим мага тапшырды.
4. Ээ + Объект(адресат) + Объект + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Nesne + Yüklem): Айдар Асанга сөз берди. Жетекчи кызматчыларга ишти түшүндүрдү.
5. Ээ + Объект(адресат) + Объект(жандооч) + Объект + Баяндооч (Özne + hedef Nesne + Nesne ilgeç + Yüklem) : Асел апасына иши тууралуу көп нерсе айтып берди.
6. Ээ + Бышыктооч (бардык түрү) + Баяндооч (Özne + Belirteç + Yüklem): Ал кышында жөнөйт. Мен окуйм деп келгем.

Өрнекlerdeki çekirdek cümleleri kendi içinde de birkaç dallara ayırarak çoğaltabiliriz. Kırgızcada çekirdek cümleleri oluşturacak sistemlerin sayısı daha çok olduğu şüphesiz. Onları inceleyerek tespit etmek sonraki araştırmalarımıza konu olur ümitindeyiz.

Сонuç

Bu çalışmamızda, cümle yapısının temelini oluşturan çekirdek cümlelere ve basit cümlelerdeki sözdizimsel süreçlere hem yapısal hem sözdizimsel yönden analiz etmeye çalıştık. Cümlelerin sözdizimsel sürecini incelemede çekirdek cümleler ve onların anlam bakımından genişlemeleri ele alındı. Yani cümlelerin temel ve tamlayıcı unsurları analiz edildi.

Çekirdek cümle – daha fazla kısaltılamayan yapısal bakımdan tamamlanmış bir cümledir. Onlar cümlelerin temeli, ana yapıcı önemli kısmıdır. Çekirdek cümlelerin esasında dilde geniş anlamlı birleşik cümleler ortaya çıkar. Cümlelerin çekirdeği onun mantıksal – dilbilgisel temelidir, cümlelerin giderek genişlemesi çekirdeğin anlamsal bakımdan eksiksiz, tam verilmesiyle ilgilidir.

Kırgız dilinin sözdizimsel sisteminde, cümle iç yapısının büyümesi, uzunluğu, hacmi, büyüklüğü ve sözdizimsel yapıların karmaşıklığı konuları bugüne kadar araştırılıp incelenmemiştir. İncelenen çalışmalar da gösteriyor ki, sözdizimsel yapılarda büyüklük-hacim farkının olması, yani en az iki kelimedenden oluşan kısa sözdizimsel modellerden başlayıp birkaç hatta onlarca kelimedenden oluşan karmaşık yapıdaki sözdizimsel modellerin olması, bu konunun daha fazla araştırmalar gerektirdiğini kanıtlamaktadır.

Каынактар

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Ю.Д.Апресян. - М.: Наука, 1966. - s. 305
2. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис / Н.З.Гаджиева, Б.А., Серебриников. - М.: Наука, 1986. - s. 285
3. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка / М.З.Закиев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. - s. 456
4. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. / Л.Н.Засорина. - М.: Высш. шк., 1974. - s. 319
5. Иртенъева Н.Ф. Теоретическая грамматика английского языка A theoretical english grammar (Syntax) / Н.Ф.Иртенъева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох. - М.: Высш. шк., 1969. - s. 143
6. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке / С.Ж.Мусаев. - Фрунзе: Илим, 1987. - s. 160
7. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г.Г.Почепцов. – Киев: Вища шк., 1971. - s. 192
8. Stageberg H. An Introductory English Grammar. / Stageberg H. - N.Y., 1958. - s. 455
9. Турсунова А. А. (), Kırgızcadaki çekirdek cümlelerin analizi, - Вестник БГУ. - 2022. - №2. – С. 15-16.